ISSN 2278-8808 IMPACT FACTOR: 1.38
An International Peer Reviewed
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

"सर्व शिक्षण मोहिमेअंतर्गत राबविण्यात येणा-या उपक्रमांचा अभ्यास"

अंजली रामदास सुर्यवंशी

अरिहंत कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, पुणे कॅम्प, पुणे ४११००१

Abstract

सारांश

"सर्व शिक्षण मोहिमेअंतर्गत राबविण्यात येणा-या उपक्रमांचा अभ्यास"

सर्व शिक्षण मोहीम सुरू होण्याअगोदरच्या काळात प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण,पटनोंदणीचे प्रमाण, अंपगांसाठीचे शिक्षण, या सगळयाच घटकासाठी म्हणाव्या तशा शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध नव्हत्या. त्यामुळे देशातील निरक्षरांची संख्या वरचेवर वाढत गेली. या सर्व प्रश्नांचा विचार करता शासनाने ही मोहीम हाती घेतली आहे. या अभियानाची उदि्दष्टे साध्य होण्यासाठी झालेले प्रयत्न योग्य दिशेने झाले आहेत का, कि यासाठी अधिक प्रयत्नांची गरज आहे ? या सर्व प्रश्नांची योग्य उत्तरे मिळविण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत संशोधन हाती घेण्याची गरज वाटली. प्रस्तुत संशोधनाच्या उदि्दष्टांमध्ये सर्व शिक्षण मोहिमेअंतर्गत राबविण्यात येणा-या उपक्रमांचा अभ्यास, उपक्रमांची सदयस्थिती व उपक्रमांचे मूल्यमापन करणे इत्यादी उदि्दष्टे ठरविण्यात आली होती.

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक पध्दतीतील सर्वेक्षण पध्दती वापरली. प्रस्तुत संशोधनात माहिती स्त्रोत म्हणुन पुणे शहरातील पुणे म.न.पा. व खाजगी अनुदानित असलेल्या १०१ शाळा, ३९४ शिक्षक, १०१ मुख्याध्यापक, ४० केंद्रप्रमुख, २५ विषयतज्ञ व शासकीय व प्रशासकीय अधिका-यांचा समावेश होता. माहिती संकलनाची साधने म्हणून प्रश्नावली व मुलाखत या साधनांचा तर संख्याशास्त्रीय साधने म्हणून शेकडेवारी व आलेख या साधनांचा वापर करण्यात आला.

*प्रस्तुत संशोधनात उदि्दष्टनिहाय निष्कर्ष काढण्यात आले त्यातील काही **महत्वाचे निष्कर्ष** पुढील प्रमाणे ः-*

*१. **अपंग समावेशित शिक्षण** या योजनेची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करताना वैयक्तिक शिबिरांचे आयोजन करण्यात येते त्याचबरोबर शोधपत्रिकेव्दारे विशेष गरजा असणा-या मुलांचा शोध घेऊन व वैदयकिय तपासणी करून शस्त्रक्रिया केल्या जातात. २.**शिक्षक प्रशिक्षण** या उपक्रमांतर्गत इंग्रजी आशयसमृध्दी प्रशिक्षण, आनंददाई वाचन प्रकल्प, गणित प्रकल्प, स्मार्ट पी.टी. व गणित आशयसमृध्दी इत्यादी प्रशिक्षणे दिली जातात त्यामुळे दर्जेदार शिक्षण मिळण्यास सुरूवात झाली. ३. **शालेय पोषणआहाराचे** नियोजन करताना महिला बचत गटाकडून शिजविलेले अन्न शाळेत आणले जाते वाटपासाठी स्वतंत्र व्यवस्था आहे. ४. **१००% पटनोंदणी** हा उपक्रम यशस्वी झाला. ५. **वंचित, दुर्बल** घटकांपर्यत ही योजना पोहचली. ६. **शाळाबाह्य मुले** शिक्षणाच्या प्रवाहात आली. ७. **कृतीसंधोनासारखे संशोधन** प्रकल्प हाती घेतले. ८. प्राथमिक शिक्षण **दर्जेदार व गुणवत्तापूर्ण** होण्यास मदत झाली.*

- **शीर्षक ः**

“सर्व शिक्षण मोहिमेअंतर्गत राबविण्यात येणा-या उपक्रमांचा अभ्यास”

- **प्रस्तावना**

आजचे शतक विज्ञान माहिती तंत्रज्ञानाचे व विचारांचे आहे. आज सामाजिक परिवर्तनासाठी समाजाला निरंतर अशा अध्ययनाची आवश्यकता आहे आणि म्हणूनच ‘सारे शिकूया, शाळेला जाऊया’ यांसारखे उपक्रमांव्दारे समाजातील शिक्षणाविषयी जाणिवजागृती निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. प्राथमिक शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात सर्वांना आणण्यासाठी ‘स्कूल चले हम…’ या सारख्या संदेशांनी पालकांना अन बालकांना जागे केले आहे.

- **गुणवत्तपूर्ण प्राथमिक शिक्षणासाठी झालेले प्रयत्न**

शाला समूह योजना, शाळांची प्रतवारी, स्वयंमूल्यमापन तंत्र, संपर्काधिष्ठीत शालेय गुणवत्ताविकास, गीतमंच, कृतीसत्रे, उद्‌बोधन सत्रे आणि सेवांतर्गत प्रशिक्षण इ. योजना राबविण्यात आल्या.

- **प्राथमिक शिक्षणात जिल्हा परिषदांची भूमिका**

१. शैक्षणिक गुणवत्ता विकास कार्यक्रम – अमरावती. २. राजर्षी शाहू सर्वांगीण शिक्षण कार्यक्रम – कोल्हापूर ३. आमची शाळा प्रकल्प – चंद्रपूर. ४. प्राथमिक शिक्षण समृध्दी प्रकल्प – यवतमाळ व चंद्रपूर. ५. विद्यावर्धिनी अभियान – अहमदनगर इ. प्रकल्प विविध जिल्हा परिषदांमध्ये राबविण्यात आले.

प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्यासाठी व शिक्षणात गुणवत्ता आणण्यासाठी शासनाने ‘सर्व शिक्षा अभियान’ (सर्व शिक्षण मोहीम) सुरू केले. या अभियानाचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधनात करण्यात आला आहे.

- **सर्व शिक्षण मोहीम – महत्वाचे मुद्दे**

स्वरूप	❖ समाजाचा सक्रिय सहभाग ❖ दर्जेदार शिक्षणास प्रतिसाद ❖ मानवी क्षमतांचा विकास
अर्थ	❖ कालबध्द सार्वत्रिकीकरण ❖ दर्जेदार मागणीस प्रतिसाद ❖ राज्यांना स्वतःच्या मनाप्रमाणे विकास, संधी देणे
ध्येय	❖ सन २०१० पर्यंत ६ ते १४ वयोगटास उपयुक्त व दर्जेदार प्राथमिक शिक्षण देणे ❖ लिंगभेद कमी करणे, प्रादेशिक सामाजिक भेद दुर करणे
उद्दिष्टे	❖ २००३ पूर्वी सर्वमुले शाळेत, शिक्षण हमी केंद्रात, पर्यायी शाळेत परत आणणा-या व्यवस्थेत दाखल करणे ❖ सन २०१० पर्यंत ८ वर्षाचे प्राथमिक शालेय शिक्षण देणे ❖ इ.सन. २०१० पर्यंत सर्व मुलामुलींना शाळेत टिकवून ठेवणे

आराखडा	❖ स्थानिक वैशिष्ट्यपूर्ण स्थानिक गरजांवर आधारित ठेवणे
कार्यपध्दती	❖ कायम स्वरूपी आर्थिक तरतूद ❖ संस्थांचे क्षमता संवर्धन – णीश्र्अ, ण्छश्ट, ण्छट४, श्छश्ट ❖ मुलींच्या शिक्षणास प्राधान्य ❖ ववित घटकांकडे विशेष लक्ष
उपक्रम	❖ समूह साधन केंद्र ❖ गटसाधन केंद्र ❖ पर्यायी शिक्षण व शिक्षण हमी योजना ❖ नाविन्यपुर्ण उपक्रम ❖ मुलींचे शिक्षण ❖ अनुसुचित जाती जमातीच्या मुलांसाठी शिक्षण ❖ वाल शिक्षण व संगोपण ❖ संगणक प्रशिक्षण ❖ शाळा वांधकाम ❖ अपंग समावेशीत शिक्षण ❖ संशोधन व मूल्यमापन ❖ शिक्षक प्रशिक्षण ❖ लोकप्रतिनिधी प्रशिक्षण ❖ शाळा व शिक्षक अनुदान

➢ **गरज व महत्व ः**

सर्व शिक्षण मोहीम सुरू होण्याअगोदरच्या काळात प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण, पटनोंदणीचे कमी प्रमाण, वंचित मुलांच्या शिक्षणाची समस्या, मुलींचे शिक्षण, अपंगांचे शिक्षण या सगळयाच घटकांसाठी म्हणाव्या तशा शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध नव्हत्या. त्यामुळे देशातील निरक्षरांची संख्या वरचेवर वाढत गेली. अशा सर्व प्रश्नांचा विचार करता शासनाने ही मोहीम हाती घेतली आहे. त्यामुळे संशोधिकेला या उपक्रमाविषयी माहिती जाणून घेण्याविषयीची गरज निर्माण झाली. अभियानाची उद्दिष्टे साध्य होण्यासाठी झालेले प्रयत्न योग्य दिशेने झाले आहेत का, यासाठी अधिक प्रयत्नांची गरज आहे का, तसेच उपक्रमांची वस्तुस्थिती काय आहे हे जाणून घेण्याची तीव्र इच्छा संशोधिकेच्या मनात आली आणि म्हणूनच सर्व शिक्षा अभियानात राज्यात जे काही काम झाले ते समजून घ्यावे, त्या कामाचे मूल्यमापन करावे यासाठी संशोधिकेला प्रस्तुत संशोधन हाती घेण्याची गरज वाटली.

प्रस्तुत संशोधनात सर्व शिक्षण मोहिमेतील विविध उपक्रम राबविताना येणा–या अडचणींचा तसेच सद्यस्थितीच्या घडामोडींचा अभ्यास केला गेला आहे. व त्यावर उपाय सुचविले गेले आहेत. याचा उपयोग नव्याने रूजू होणारे शिक्षक, मुख्याध्यापक, शिक्षणतज्ञ, विषयतज्ञ, शासकिय व प्रशासकिय अधिकारी या सर्वच मानवी घटकांना होणार आहे.

➢ **उद्दिष्टे**

१. सर्व शिक्षण मोहिमेअंतर्गत राबविण्यात येणा–या उपक्रमांचा अभ्यास करणे.

२. सर्व शिक्षण मोहिमेअंतर्गत राबविण्यात येणा–या उपक्रमांची सद्यस्थिती अभ्यासणे.

३. सर्व शिक्षण मोहिमेअंतर्गत राबविण्यात येणा–या उपक्रमांचे मूल्यमापन करणे.

- **संशोधन पध्दती**

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक पध्दतीतील सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर केला.

संशोधनासाठी निवडण्यात आलेले प्रतिसादक/माहितीदाते/माहितीस्त्रोत

- **न्यादर्श**

क्र.	तपशील	उद्दिष्ट क्रमांक	एकूण माहितीदाते	निवडलेले माहितीदाते
1	पुणे म.न.पा.+ खाजगी अनुदानित शाळा		213 + 125 = 338	64 + 37 = 101 शाळा
2	शिक्षक (250म.न.पा+144 खा. अनु.)	2,3	2500 + 1440 = 3940	394
3	मुख्याध्यापक	2,3	213 + 125 = 338	64 + 37 = 101
4	केंद्रप्रमुख/केंद्र समन्वयक	2,3	50	40
5	शालेय पोषण आहार (शिक्षक)	2,3	213 + 125 = 338	64 + 37 = 101
6	शालेय पोषण आहार (विद्यार्थी)	2,3	-	64 + 37= 101
7	म. फुले शि. हमी योजना (शिक्षक)/स्वयंसेवक	2,3	130 (केंद्रातील शिक्षक)	35
8	म. फुले शि. हमी योजना (विद्यार्थी)	2,3	1840	35
9	विषयतज्ज्ञ	2,3	25	25
10	शिक्षणतज्ज्ञ	3	30	10
11	शासकीय अधिकारी	3	25	20
12	शिक्षणाधिकारी/ उपशिक्षणाधिकारी	3	1/2	1/2
13	शिक्षणप्रमुख/उपशिक्षणप्रमुख	3	1/2	1/2
14	पर्यवेक्षणीय अधिकारी	3	20	12
15	पर्यायी शिक्षण योजनेचे अधिकारी	3	2	2

- सशोधनाच्या कार्यवाहीचा ओघतक्ता ह्यफ्ल्द्व छहारतह

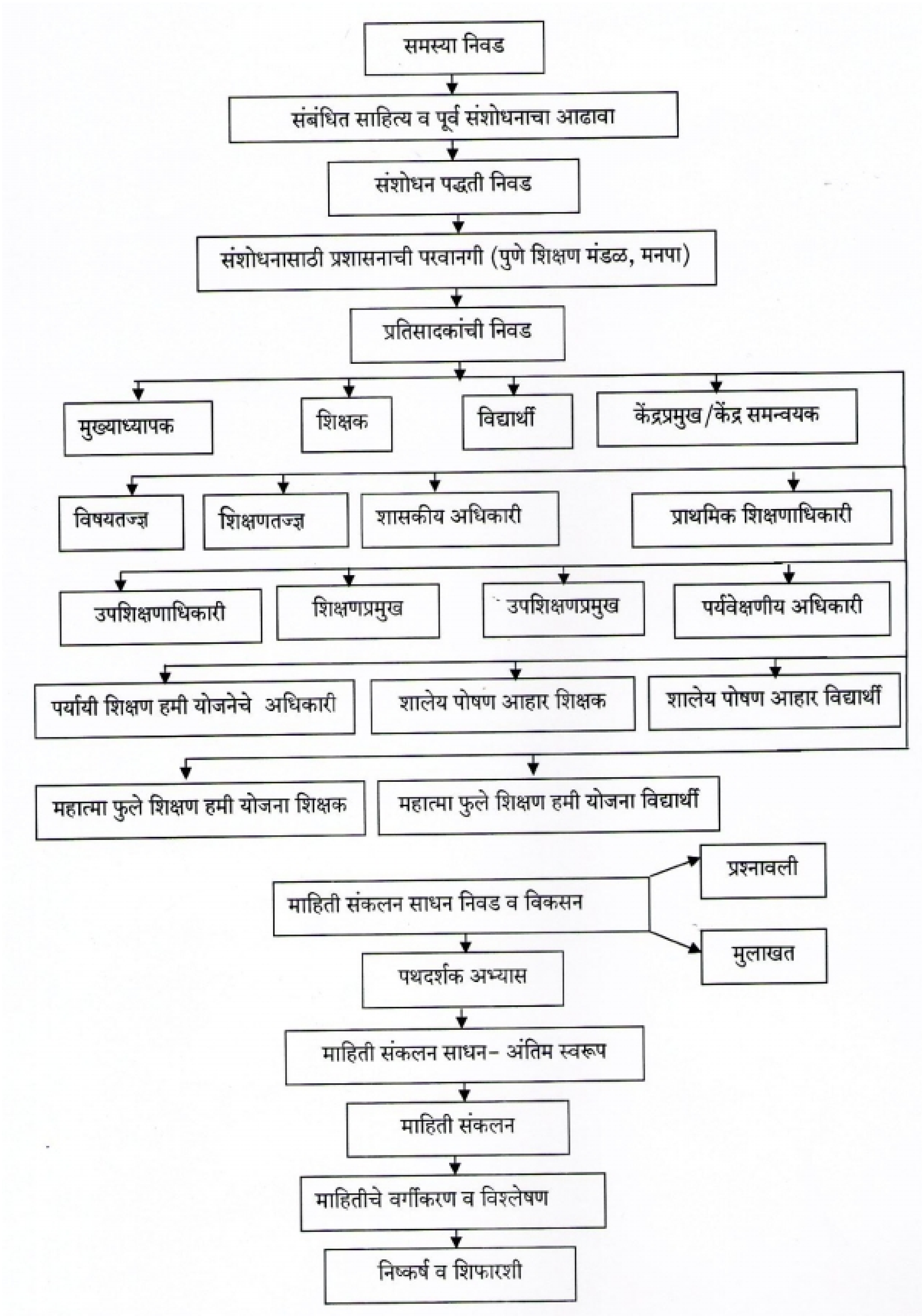

- **संशोधनाची साधने**

संशोधनाची साधने

माहिती संकलनाची साधने — सख्याशास्त्रीय साधने

प्रश्नावली — मुलाखत — शेकडेवारी — आलेख

१. शिक्षक	१. विषयतज्ज्ञ
२. मुख्याध्यापक	२. शिक्षणतज्ज्ञ
३. केंद्रप्रमुख	३. शासकीय अधिकारी
४. शालेय पोषण आहार (शिक्षक)	४. शिक्षणाधिकारी/उपशिक्षणाधिकारी
५. शालेय पोषण आहार (विद्यार्थी)	५. शिक्षणप्रमुख/उपशिक्षणप्रमुख
६. म.फुले.शिक्षण हमी योजना (स्वयंसेवक)	६. पर्यवेक्षणीय अधिकारी
७. म.फुले.शिक्षण हमी योजना (विद्यार्थी)	७. पर्यायी शिक्षण हमी योजनेचे अधिकारी

- **संख्याशास्त्रीय तंत्रे ः-**

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने शेकडेवारी व आलेख या संख्याशास्त्रीय तंत्राचा वापर केला

ञ्स्मेंक्तञ्स् ञ्«स्. ४.१

nQ>Zm|XUr _mo{h_oA§VJ©V

अ.ञ्«स्.	छन्ञ्«स्द्म ᴨदeस्न	aᵹघम्ञ्स्म्ʊर ᵔʊ᷒		ऐञ्स्श्क्तम् aद्मू	
		द्द.ढ.न्न.	ीझ्र	द्द.ढ.न्न.	ीझ्र
१	न्ध्कढम्ऽड्डूर न्§षदश्क्तम्	२३२	१२७	९२.८	८८.१९
२	न्ब्ञ्स्ै ढैम्झ्¥घर	१२४	९४	४९.६	६५.२८
३	ढदम्झ्घम्§ ñदम्झ्घ	२५	१५	१०	१०.४२
४	ǎम्द्येस्राr	२०२	९१	८०.८	६३.१९
५	न्द्वढम्ध्क्तç ᵽ.	५७	२६	२२.८	१८.०५
६	न्«देएश्झ्श्क्तर	८२	६८	३२.८	४७.२२
७	झ्¥र्हेध्क्तर	४२	२४	१६.८	१६.६६

➢ **अद्व©ङ्गढद©ढ**

दारc ञ्र्स्ेांक्तञ्र्स्न्दêस्र्ढ अेा ङ्कझ्य्ढ्रेद्ये ञ्र्स्र् न्ध्क्तढम्ऽङ्गूर द्वेम्ङ्खहद्देअ§द्यझ©द्य ाम्त्रङ्खदÊम्द्य्रूमेèम छन्ञ्«स्र्हम्§न्¡ञ्र्स्र् 'न्ध्क्तढम्ऽङ्गूर न्§षदश्क्तम' ाम्त्रङ्खदब्ै म्द्येम अेा åहूमेèम ह्.ढ.न्. द ीम्झ्र अढव्द्रश्म्ङ्खढद्य àङ्खद्यग्म्ङ्ञ्र्स्म्§ àद्दूू ग्दम©ङ्खष्ञ्र्स् २३२ह्य९२.८त्ह्.ढ.न्.ह् ाम्त्रङ्खदब् ैम्द्येम द १२७ ह्य८८.१९c ीम्झ्र अढव्द्रश्म्ङ्खढद्यह् अम्हे. ढदम्झ्द्यम्§ ñदम्झ्द्य हम छन्ञ्«स्र्ह् ाम्त्रङ्खदब्ै म्द्येम अेा åहूमेèम ह्.ढ.न्. द ीम्झ्र अढव्द्रश्म्ङ्खढद्य àङ्खद्यग्म्ङ्ञ्र्स्म्§ àद्दूू अËëन्स्र् २५ह्य१0c ह्.ढ.न्.ह् द १५ह्य१0.४२c ीम्झ्र अढव्द्रश्म्ङ्खढद्यह् अम्हे.्रम्दêस्र्ढ अेा ब्ज्म्द्य्रेद्ये ञ्र्स्र् न्ध्क्तढम्ऽङ्गूर न्§षदश्क्तम ाम्त्रङ्खदÊमृक्तर ह्.ढ.न्. द ीम्झ्र एम्§द्Ü देझ्देझ्रे छन्ञ्«स्र्ह् ाम्त्रङ्खदबै म्द्यम्द्य.

अम्बे ञ्«स्र्. ४.१

न्ध्क्तढम्ऽङ्गूर द्वेम्ङ्खहद्देअ§द्यझ©द्य ाम्त्रङ्खदÊम्द्य्रूमे छन्ञ्«स्र्ह्

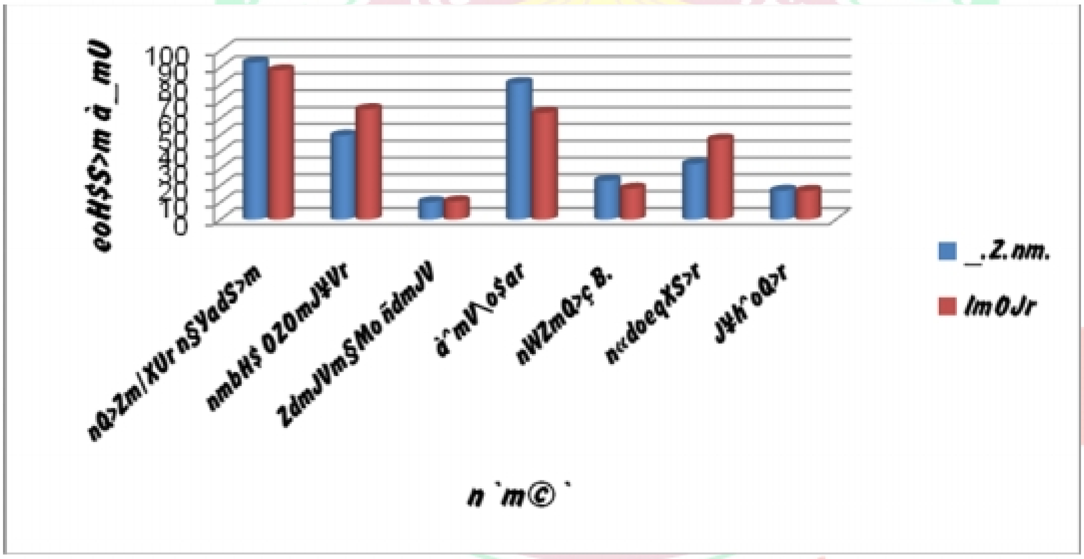

ञ्र्स्ेांक्तञ्र्स् ञ्«स्र्.४.१0९

embo‘ nmofU Amhma			
अ.ञ्«स्र्.	ñदêस्र्न्	àझ्द्यग्म्ङ्ञ्र्स्म्§र ग्§»म	ऐञ्र्स्श्क्तम àद्दूू
१	ंम्§झ्व्	८६	८६
२	द्वेम्श्क्तरूम	१४	१४
३	अङ्खैत्रम्द्य ढम्हर	॰	॰

४	ग्§इ्यम्े य ढम्हर	(	(
	श्य्म्ू	१00	१00(

➢ **अद्व©इ्ढद©र्ढ**

दारु ज्र्लेमं्क्तज्र्लम्दêरूढ ओ इ्रग्यढ्ेये ज्रूस एम्ड्रे न्म्फू अम्हम्ैम्ढम ंम्§इëम झ्यरढे एñदर प्व्र ओ åहूम्èम àइ्यग्म्ड्रज्रूम्§ ऐज्रूश्क्तम àद्दूम ८६ह्य८६ह्द अम्हे . द्वेम्श्क्तरूम àद्दूम्द्य एñदर प्व्रओ åहूम्èम àइ्यग्म्ड्रज्रूम्§ ऐज्रूश्क्तम àद्दू १४ह्य१४ह्द अम्हे .

छनेम्Šय इ्दाविफूम्दêरूढ ओ व्ज्म्ह्यये ज्रूस एम्ड्रे न्म्फू अम्हम्ैम्ढम ंम्§इव्र àद्दूम्द्य एñदर प्व्र ओ åहूम्èम àइ्यग्म्ड्रज्रूम्§ ऐज्रूश्क्तम àद्दू ग्दम©इ्ष्ज्रू ह्य८६ह्द अम्हे . द्वेम्श्क्तरूम àद्दूम्द्य एñदर प्व्र ओ åहूम्èम àइ्यग्म्ड्रज्रूम्§ ऐज्रूश्क्तम àद्दू ज्रूदर ह्य१४ह्द अम्हे .

्म्दêरूढ ओ ñनंक्त हेम्ये ज्रूस एम्ड्रे न्म्फू अम्हम्ैम्ढम ंम्§इव्र एñदर प्व्र अम्हे .

अम्बे ज्ररू . ४ .३५

एम्ड्रे न्म्फू अम्हम्ैम्ढेÀम एñदर्ने द्दय

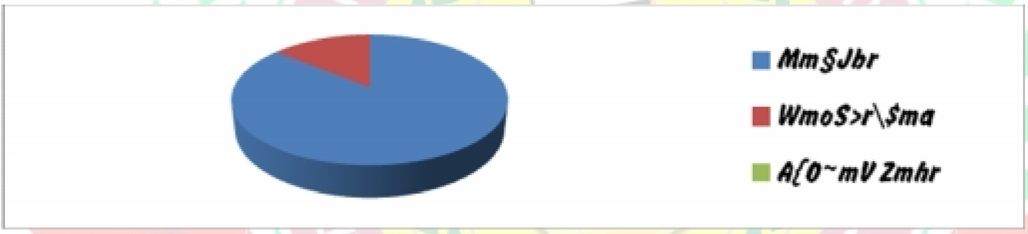

- **निष्कर्ष**

उददीष्ट क्र २ नुसार

१. पटनोंदणी मोहिमेअंतर्गत राबविण्यात येणा–या उपक्रमापैकी सर्वात जास्त भर **पटनोंदणी पंधरवडा** या उपक्रमावर दिला आहे त्याचबरोबर पालक जनजागृती, प्रभातफेरी, प्रवेश दिंडी हे उपक्रम कमी अधिक प्रमाणात राबविले गेले असे बहुसंख्य शिक्षकांचे मत आहे.

२. **नाविन्यपुर्ण उपक्रमांतर्गत** राबविण्यात येणा–या उपक्रमापैकी सर्वात जास्त भार **संगणक शिक्षण** या उपक्रमावर दिलेला आहे. त्याचबरोबर मुलींचे शिक्षण, बालशिक्षण व संगोपेण, अनुसूचित जाती–जमातीच्या मुलांचे शिक्षण इ. उपक्रम कमी–अधिक प्रमाणात राबविले गेले.

३. **बालशिक्षण व संगोपण** या उपक्रमाची प्रत्यक्षात कार्यवाही करताना शिक्षण मंडळ पुणे म.न.पा. यांच्या मार्फत बालवाडी तांईना प्रशिक्षण दिले जाते. त्यासाठी मार्गदर्शन पुस्तिका तयार केली जाते. व शिबीरांचे आयोजन केले जात.

४. **शाळा बांधकाम** या उपक्रमाची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करताना असे लक्षात आले की नवीन वर्गखोल्यांचे बांधकाम जास्त प्रमाणात केले तर स्वच्छता गृह व संरक्षक भिंत या घटकांचे बांधकाम कमी अधिक प्रमाणात केले आहे.

५. **अपंग समावेशित शिक्षण** या योजनेची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करताना वैयक्तिक शिबीरांचे आयोजन करण्यात येते त्याचबरोबर शोध पत्रिकेव्दारे विशेष गरजा असणा–या मुलांचा शोध घेतला जातो व वैद्यकिय तपासणी करून शस्त्रक्रिया केल्या जातात असे मत बहुसंख्य शिक्षकांनी व्यक्त केले.

६. सद्य स्थितीत शाळेत विविध विषयांवर **शिक्षक प्रशिक्षणे** होतात त्यात इंग्रजी आशय समृध्दी, गणित आशय समृध्दी, आनंददायी वाचन प्रकल्प, आनंददायी गणित प्रकल्प व स्मार्ट पी.टी. इत्यादी.

- **उददीष्ट क्र ३ नुसार**

१. **शाळा बांधकाम** ही योजना आमलात आणण्यापूर्वी बहुतेक शाळांमधील बांधकाम अपूर्ण होते, काही ठिकाणी रॅम्प नव्हते, स्वच्छतागृहे फारशी नीट बांधलेली नव्हती परंतु प्रत्यक्षात अंमलबजावणी झाल्यावर अतिरिक्त वर्गखोली, स्वच्छतागृह, रॅम्प बांधकाम मोठया प्रमाणात झाले. याचा परिणाम म्हणजे अर्धवट कामांना गती मिळाली, भौतिक सुविधा मार्गी लागल्या व विद्यार्थ्यांना शाळेची आवड निर्माण झाली.

२. **शिक्षक प्रशिक्षण** ही योजना सुरू होण्यापुर्वी काही विषयांची अभ्यासक्रमा बाबतची प्रशिक्षणे काही प्रमाणातच शिक्षकांना देण्यात आलेले होती परंतु प्रत्यक्ष अंमलबजावणी झाल्यावर महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था यांच्या मदतीने शिक्षक प्रशिक्षणाची सोय करण्यात आली. त्यामध्ये चर्चासत्रांचे आयोजन करण्यात आले. गटसाधन केंद्र व समुह साधन केंद्र यांच्या मदतीने विभागीय संमेलने भरविण्यात आले. इयत्तानुसार बदलत्या अभ्यासक्रमाबद्दल स्मार्ट पी.टी., वाचन प्रकल्प, आनंददाई प्रशिक्षण, शैक्षणिक साहित्य निर्मिती, मूल्यशिक्षण, क्षमताधिष्ठित अभ्यासक्रम इ. विषयांची प्रशिक्षण मोठया प्रमाणात झाली. सदर योजना ५४ ट यशस्वी झाली असे स्पष्ट झाले.

३. **अध्ययन अध्यापन साहित्य अनुदान** ही योजना राबविल्यानंतर शाळेत भौतिक सुविधा प्राप्त झाल्या, शालेय सुशोभन करण्यात आले, शालेय व्यवस्थापनेवर चांगला परिणाम झाला ही योजना ९0 ट प्रमाणात यशस्वी झाली.

- **उद्दिष्ट क्र ३**

मुलाखतीवरून आलेले निष्कर्ष

(शिक्षणतज्ञ, शिक्षण प्रमुख, शिक्षणाधिकारी, शासकीय व प्रशासकीय अधिकारी)

सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत राबविण्यात येणा–या उपक्रमांच्या बाबतीत असणा–या अपेक्षांचे स्वरूप लक्षात घेता १. विद्यार्थ्यांच्या मुलभूत क्षमता विकसित करण्यावर भर द्यावा. २. शिक्षकांच्या अतिरिक्त कामाचा भार कमी करावा. ३. योग्य संनियंत्रणाची आवश्यकता. ४. नाविन्यपुर्ण उपक्रमांवर भर द्यावा. ५. पर्यायी शिक्षणातील ब–याचशा योजना बंद पडल्या. ६. प्रत्येक उपक्रमाची जशी उद्दिष्टे आखली आहेत, त्याप्रमाण

काटेकोर अंमल बजावणी होताना दिसत नाही. ७. केंद्रशासनाचा कोटयावधी रूपयांचा खर्च या योजनेवर झाला आहे. परंतु प्रत्यक्षात तेवढा दर्जा या अभियानाचा वाढुशकला नाही. ८. शिक्षकांचे कागदोपत्री काम कमी करावे. ९. स्वयंसेवी संस्थांची मदत घेतली जात नाही. १०. ही योजना भविष्य काळात परिस्थितीनुरूप, काळाप्रमाणे व आवश्यक ते बदल करून काही महत्वाच्या गोष्टींचा मागोवा घेऊन यापुढे कायमस्वरूपी चालु ठेवावी असे सर्वच शासकिय अधिका–यांनी आपले मत व्यक्त केले.

- **महत्त्वाच्या निष्कर्षाची चर्चा**

  प्रस्तुत संशोधनाच्या अभ्यासातून मिळालेल्या निष्कर्षाची वैधता/सत्यता तपासण्यासाठी संशोधिकेने वर्तमानपत्रातील बातम्यांचा (सर्व शिक्षा अभियान संदर्भातील) आधार घेऊन ठराविक प्रतिसादकांबरोबर चर्चा करून महत्वाचे प्रश्न पुन्हा अधोरेखित केले. परंतु प्रत्यक्षात प्रतिसादकांकडून वर्तमानपत्रातील बातम्यांचा खुलासा झाला नाही. संशोधकाने वेळोवेळी येणा–या वर्तमानपत्रातील **बातम्यांची चर्चा** केली. ती पुढील प्रमाणे.

१. "राज्यातील सर्व शिक्षा अभियान हे सर्व भ्रष्ट अभियान बनले आहे."

२. "शालेय पाठयपुस्तकांच्या थप्प्याच्या थप्प्या पाठयपुस्तक मंडळाच्या भांडारात पडून आहेत. त्यातील २५ टक्के पुस्तके अद्याप उचलली गेली नाहीत परिणामी शाळेच्या पहिल्या दिवशी सर्वच विद्यार्थ्यांच्या हाती पुस्तके पडली नाहीत".

३. "अध्ययन अध्यापन साहित्य अनुदानातुन शाळा सजणे अपेक्षित होते परंतु प्रत्यक्षात खाजगी संस्थांच्या कार्यालयासह अनेक गुरूजींची घरे सजली आहेत. एवढेच नव्हेतर भ्रष्टाचाराच्या साखळीतुन अपंगही सुटले नाहीत".

४. "विद्यार्थ्यां ऐवजी शिक्षक, पुढा–यांनीच मारला खिचडीवर ताव..." या बातमीव्दारे प्रत्यक्षात लाखो विद्यार्थ्यांची खिचडी कागदावरच शिजविण्यात आली. शालेय पोषन आहारात नशिजविलेल्या तांदळाची हजारो पोती राज्यभरातील विविध शाळांमधून पडून आहेत.

५. "निम्म्या राज्यांनी केले उखळ पांढरे, तीन हजार कोटींचा गैरव्यवहार झाल्याचा संशय" अशी माहिती मिळाली.

६. नव्या वर्गखोल्यांसाठी निधीच नाही, या २४ नोव्हेंबर २०१० बातमी च्या अनुषंगाने असे समजले की शिक्षक अनुदान ४० टक्के शाळांना ऑक्टोबर २००९ पर्यंत मिळत नसल्याचे निष्पन्न झाले. नवीन वर्ग बांधण्यासाठी ७५ टक्के शाळांना निधी मिळाला नाही.

- **शिफारशी (उद्दिष्ट क्र २ व ३ नुसार)**

१. **पटनोंदणी** कार्यक्रम राबविताना शिक्षकांनी पालकांना शिक्षणाचे महत्व पटवून देऊन त्यांची शिक्षणा विषयीची अनास्था व गैर समज दुर करण्याचा प्रयत्न करावा. २. **अपंग समावेशीत शिक्षणात** शिबिरांचे आयोजन करताना वाहतुकीची जाण्या येण्याची सुविधा वेळेवर उपलब्ध करून द्यावी. ३. **मोफत पाठयपुस्तक** योजना राबवित असताना एकाच वेळी सर्व विषयांची पाठयपुस्तके मिळावीत अशी मागणी करावी. ४. शाळांमध्ये मुख्याध्यापक या नात्याने जास्तीत जास्त शिक्षकांना संशोधन करण्याची संधी व प्रोत्साहन द्यावे.५. **शालेय पोषण** आहार देताना अधिक सकस आहार देणे गरजेचे आहे. ६. केंद्रप्रमुखाने शाळेबद्दलचा अभिप्राय नोदविताना राजकीय हस्तक्षेप होऊ नये याची काळजी घ्यावी.७. शालेय गुणवत्ता निर्धारण करताना शाळेमध्ये शिक्षकांना मानसिक दडपण येणार नाही याचा प्रयत्न केंद्रप्रमुखाने करावा.

- **शिफारशी (संशोधकाच्या दृष्टीकोनातून)**

प्रस्तुत संशोधनाव्दारे अभियानाची फलश्रुती व जाणवलेल्या त्रुटी लक्षात घेता संशोधकाने शिक्षक, मुख्याध्यापक, प्रशासन व शासनासाठी काही उपयुक्त शिफारशी केल्या आहेत त्या पुढील प्रमाणे.

१. सर्व शिक्षा अभियान प्राथमिक स्तरावरती उपयुक्त व परिणामकारक झाल्यामुळे हे अभियान कायमस्वरूपी राबविले जावे. २. शालेय गुणवत्ता विकास योजनांच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी शिक्षक व प्रशासकीय घटक यांच्यात योग्य समन्वय व सहकार्य असावे.३. गुणवत्तापूर्ण व दर्जेदार शिक्षणासाठी ग्रामशिक्षण समिती व शिक्षक–माता–पालक संघ यांच्या माध्यमातून समाजाचा जास्तीत जास्त सहभाग घेतला जावा.

➢ प्रस्तुत संशोधनाचे शैक्षणिक योगदान

१. प्रस्तुत संशोधन प्राथमिक स्तरावरील शिक्षकांना मार्गदर्शक ठरेल. २. मुख्याध्यापकांची या अभियानात अतिशय महत्वाची भूमिका असल्याने त्यांना शिक्षकांच्या अडचणी समजतील व उपायांचे स्वरूप समजेल त्यानुसार मुख्याध्यापक शिक्षकांना मार्गदर्शन करतील म्हणजेच सदर संशोधन मुख्याध्यापकांसाठी मार्गदर्शक ठरेल. ३. सदर संशोधनात प्रशासनाची भूमिका महत्वपूर्ण असल्याने ते सुध्दा शिक्षक, मुख्याध्यापक व इतर शासकीय यंत्रणेला येणा–या अडचणी सोडविण्यासाठी दिशादर्शक ठरेल. ४. शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण देणा–या इतर शासकिय संस्था प्रशिक्षणाची सोय सुचवतील त्यामुळे सदरचे संशोधन उपयुक्त ठरेल. ५. शैक्षणिक यंत्रणेतील सर्वच मानवी घटकांना दिशा देण्यासाठी सदरचे संशोधन दिशा दर्शक व महत्वपुर्ण ठरेल. ६. या अभियानातील विविध उपक्रमाची फलनिष्पत्ती अभ्यासासाठी प्रस्तुत संशोधन अभ्यासपूर्ण ठरेल. ७. शासन निर्णयाच्या अंमलबजावणीसाठी व परिणामकारकता तपासण्यासाठी स्थानिक पातळीवर प्रस्तुत संशोधन नक्कीच दिशादर्शक ठरेल.

➢ संदर्भसूची

भ्एस्त, इ.द्व. ान्द खाज्, इ.द्य. ह्य१९९३ह,़एस्एारच्ह नि श्दुचर्तोनि ह्य७तह श्दर्तिन्हि, ण्एद्ध डएल्हिः प्रेन्तचिए ञल्ल.

भ्हातिा, ख.ख.छहादहा, ख.१. खादयन ान्द १हारम, १. ह्य१९८८ह, ेंदएरन ान्दाान श्दुचर्तोनि ान्द तिस परेब्लएम्स टान्देन प्ब्लचिर्तोनि भ्क.

भिंताडे, वि.रा. (१९९३). *शैक्षणिक संशोधन पध्दती,* (प्रथम आवृत्ती) पुणे ः नुतन प्रकाशन.

भाळवणकर, वा.गो. (२००८), *प्राथमिक शिक्षण ः सद्यस्थिती समस्या व उपाय,* पुणे ः सुविचार प्रकाशन.

भोसले, रमा, आणि डॉ. डोणे, उज्ज्वला, (२००९) *शिक्षणातील बदलते विचारप्रवाह,* फडके प्रकाशन.

कुंडले, म.वा. (१९९८), *शैक्षणिक तत्त्वज्ञान आणि शैक्षणिक समाजशास्त्र,* (९ वी आवृत्ती), पुणे ः श्री विद्या प्रकाशन.

कुलकर्णी, विश्वंभर, भिंताडे वि.रा. (२००६), *'भारतीय आधुनिक शिक्षण',* पुणे श्रीविद्या प्रकाशन.

➢ संकेतस्थळे ह्यद्वएब्सितिएस्ह

हततपःद्धद्धद्ध.नर्तोनिल चुररच्छिुल्म फराम्एद्धेरक ह्यण्छफ २००५ह

हततपःस्स.नचि.नि शरव १हकिस्हा अब्हयिन ण्छश्ट्रणीश्र्अ

हततपःएदुचर्तोनि.नचि.नि ण्छश्ट्रणीश्र्अ